

Жансейіт ТҮЙМЕБАЕВ

филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан (turkology.ri@gmail.com)
<https://orcid.org/0000-0001-5495-1686>

**ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ОРАЛ-АЛТАЙ ЖӘНЕ АЛТАЙ
ГИПОТЕЗАЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ***

Аннотация: Мақалада қазақ-моңғол, кеңірек айтсақ, түркі-моңғол тілдік параллельдер мәселесі алтай тілдерінің ортақтығы мәселесі қарастырылады. Түркі-моңғол лексикалық конвергенциялары ұзақ уақыт бойы орал-алтай және алтай теорияларына сәйкес зерттеліп келе жатқандықтан, бұл жұмыстың тақырыбы тіл біліміндегі гипотезалар орал-алтай және алтай тілінің қалыптасу және даму тарихын біршама егжей-тегжейлі қарастыруды талап етеді. Бұл өте өзекті мәселе, өйткені классикалық алтай теориясы ең алдымен түркі-чуваш-моңғол тілдік конвергенцияларға негізделген, соның арқасында дәстүрлі алтайтану чуваш тіліне стандартты түркі және моңғол тілдері арасындағы өтпелі немесе байланыстырушы мәртебесін береді.

Бұл жұмыста өзінің табиғаты бойынша тұтас алтайтанудың даму тарихын қадағалап отыруға мүмкіндік беретін толық және құнды мәліметтер жарияланғанын көруге болады. Олар сондай-ақ әр зерттеу мазмұнының қысқаша мазмұнын беретін тиісті аннотациялары бар арнайы ғылыми әдебиеттер туралы маңызды ақпаратты қамтиды.

Лингвист-тарихшылар этно және лингвогенездің мәселелерін зерттегенде салыстырмалы тарихи тіл білімінің дәлелдемелеріне мән беру қажеттігі көрсетілген. Осы негізде ғана лингвистикалық дереккөздерді біртұтас салыстырмалы түрде зерттеу ғылыми негізделген нәтижелерге әкелетіндігі көрсетіледі.

Кілт сөздер: алтайтану, түркітану, түркі-моңғол, орал-алтай, тунгус-маньчжур, түркі тілдері, тілдердің қарым-қатынасы

---

* Келген күні: 28 қазан 2023 ж. – Қабылданған күні: 22 желтоқсан 2023 ж.

Date of Arrival: 28 October 2023 – Date of Acceptance: 22 December 2023

Geliş Tarihi: 28 Ekim 2023 – Kabul Tarihi: 22 Aralık 2023

Поступило в редакцию: 28 октября 2023 г. – Принято в номер: 22 декабря 2023 г.

DOI:10.59358/ayt.1384787

Zhansait TUİMEBAYEV

Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan (turkology.ri@gmail.com)
<https://orcid.org/0000-0001-5495-1686>

HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE URAL-ALTAI AND ALTAI HYPOTHESES IN LINGUISTICS

Abstract: The article examines the problem of Kazakh-Mongolian and, more broadly, Turkic-Mongolian language parallels, which are inextricably linked with the complex and intricate problem of the commonality of the Altai languages. Since Turkic-Mongolian lexical convergences have been studied for a long time in line with the Ural-Altai and Altai theories, the topic of this work requires a fairly detailed review of the history of the formation and development of the Ural-Altai and Altai hypotheses in linguistics. This is all the more relevant since the classical Altaic theory is primarily based on the Turkic-Chuvash-Mongolian linguistic convergences, thanks to which traditional Altaic studies gives the Chuvash language the status of a transitional or connecting link between the standard Turkic and Mongolian languages.

These works, which are overview in nature, contain fairly complete and valuable information that allows us to trace the history of the development of Altaic studies as a whole. They also contain important information about the scientific literature with corresponding abstracts that provide a summary of the content of each study.

When studying the problems of ethnolinguogenesis, historical linguists need to pay attention to the data of comparative historical linguistics. Only on this basis is it shown that a comprehensive comparative study of language sources leads to scientifically based results.

Keywords: Altaic studies, Turkology, Turkic-Mongolian, Ural-Altai, Tungus-Manchu, Turkic languages, language contacts

Кіріспе. Алтайтанудың тарихы «алтай» деп аталатын тілдердің про және контр-генетикалық байланысы туралы әртүрлі концепцияларға толы: түркі, моңғол, тунгус тілдеріндегі ортақ лексикалық, грамматикалық және басқа да құрылымдық элементтердің айтарлықтай көлеміне қатысты әртүрлі көзқарастар айтылады. Алтай

қауымындағы дәстүрлі түрде біріккен маньчжур және басқа тілдерді кейбір зерттеушілер осы тілдердің бір-бірімен генетикалық байланысымен, біреулері әр түрлі уақыттарда бірімен бірінің алмасуларымен және олардың типологиялық ұқсастығымен түсіндіреді.

Осы қайшылықтардың барлығын түсіну үшін, әрине, алтай тілінің жалпы даму тарихымен және оның аясында қалыптасқан сан алуан бағыттармен жан-жақты танысып, «Алтай» деп аталатын тілдердің материалдық қауымдастығының табиғаты туралы қарама-қайшы көзқарастардың себебін, ақиқаттың не екенін анықтау қажет.

Алтай этнолингвомәдениеттану аймағы ежелден әртүрлі тілдердің ғана емес, сонымен қатар әртүрлі мәдени дәстүрлердің, діни нанымдардың, экономикалық құрылымдардың өзара әрекеттесу орны болды.

Оның аумағында әр уақытта пұтқа табынушылық, шамандық, буддизм, манихейлік, несториандық, ислам, христиандық белгілі бір дәрежеде өмір сүріп, мәдениетте, өнерде, тілдерде жарқын ізін қалдырды.

Алтай геосаяси кеңістігіндегі әртүрлі мәдениеттердің байланысының табиғи салдары – иероглифтік, «шаршы», руникалық, алфавиттік жазу жүйесі мен түрлерінің - соғды, ұйғыр, манихей, сирия-несториан, брахми, араб және т.б. ерекше алуандығында болды.

Түркі, моңғол, тунгус-маньчжур тілдері, бір жағынан, палео-азиаттық, енисей, самойед, үндіеуропалық (иран, тохар, санскрит, т.б.), тибет, қытай, корей және басқа да көптеген тілдермен, екінші жағынан, тікелей немесе тасымалдаушылардың қарқынды мәдени байланыстары арқасында олар бірнеше рет белсенді байланыстарға түсіп, лексикалық және морфологиялық элементтердің өзара енуіне және жалпы құрылымдық белгілердің қалыптасуына әкеліп соғады.

Дәстүрлі түрде түркі, моңғол, тунгус-маньчжур, кейбір ескертпелермен корей және жапон тілдерін біріктіретін алтай қауымының мәселесі тіл білімінде күні бүгінге дейін шешімін таппай келеді.

Зерттеу материалы және әдістері. Алтай семьясына кіретін тілдерді салыстырмалы зерттеумен айналысатын барлық мамандар бұл ортақтықты және осы қауымдастықтың атауын мойындайды, бірақ бұл қауымдастық ішіндегі жекелеген тілдер топтарының өзара қарым-қатынасын әр түрлі зерттеушілер әртүрлі тәсілдермен түсінеді және анықтайды.

Кейбір лингвистер алтай тектес тілдердің барлық топтары бастапқыда генетикалық жағынан туыстас деп есептесе, басқалары түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің материалдық жақындығы кейінірек анықталған және олардың ортақ шығу тегімен түсіндірілмеген деп санайды, бірақ бұл олардың арасындағы ғасырлар бойғы тығыз қарым-қатынастар мен тілдің барлық құрылымдық деңгейлеріне: фонетикалық, морфологиялық, лексикалық және синтаксистік деңгейлерге әсер еткен күрделі көптеген өзара араласулардың нәтижесінде пайда болған.

Алтай жайында кеңірек айтсақ, орал-алтай теориялары және осы семьяларда дәстүрлі түрде біріккен тілдердің салыстырмалы тарихи зерттелуінің ұзақ тарихы мен кең мамандандырылған әдебиеті бар.

Сонау XVIII ғасырда кейбір ғалымдар орал-алтай тілдерінің ортақ типологиялық және генетикалық ерекшеліктерін атап өтіп, олардың генетикалық байланысының теориясын тұжырымдаған.

Алтай теориясына сәйкес көзқарастарды белгілі бір дәрежеде көрсететін тарихнамалық-библиографиялық еңбектерден (Benzing, 1953; Sinor, 1963; Poppe, 1955; Dilagar, 1964; Насилов, 1977; Баскаков, 1981) және басқа авторлардың еңбектерін ерекше атап өту керек.

Ағартушы Еуропаның жаңа шығыс тілдерімен алғашқы танысуынан және мамандандырылған әдебиеттерде жеке алтай тілдері мен диалектілері туралы алғашқы үзінді мәліметтердің пайда болуынан бастап, алғашқы салыстырмалы тарихи еңбектердің дамуына және классикалық шығармалардың қалыптасуына дейінгі ұзақ кезең XX ғасырдың бірінші ширегіндегі алтайтануды нақты тілдік материалды жинақтау және алдын ала ғылыми тұрғыдан түсіну кезеңі деп атау керек екені анық.

Осы ұзақ, күрделі және қайшылықтарға толы кезеңде тірі түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдері туралы мәліметтердің біртіндеп жинақталуы, көне жазба ескерткіштердің ашылуы және декодталуы, көптеген алтай тілдері мен диалектілеріндегі сөздіктері мен грамматикалары жасалды.

Осымен қатар, бірінші, негізінен әлі де интуитивті, тілдерді жақындастыруға, олардың өзара байланыстарын таза сыртқы салыстырулар негізінде орнатуға түркі, моңғол, тунгус-маньчжур, орал (фин-угор), сондай-ақ Еуразияның басқа да бірқатар ежелгі және тірі тілдерінің бастапқы генетикалық байланысы туралы гипотеза жарияланды.

Сондықтан XIX ғасырдың I жартысында В.Шотттың, А.Боллердің, М.А. Кастрена және т.б. алтай тілдерінің жекелеген топтары арасындағы және XIX-XX ғасырлар тоғысында қалыптасқанға дейінгі болжамды туыстық қатынастардың ғылыми дәлелдері бойынша ортодоксалды алтай теориясын эмпирикалық лингвистикалық материалды ғылыми тұрғыдан түсіну және алтайлық (кеңірек-орал-алтайлық) гипотезаның көріну кезеңі деп атауға болады.

Алтайтану ғылымының салыстырмалы тіл білімінің дербес саласы ретінде қалыптасуында алтай және орал тілдерінің болжамды генетикалық байланысы туралы бүкіл XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында өркендеген гипотеза үлкен рөл атқарды.

Алайда фактологиялық лингвистикалық материалдың жинақталуына байланысты және салыстырмалы тарихи фин-угор зерттеулері қол жеткізген елеулі табыстардың қысымымен орал-алтайлық гипотеза құлдырап, XX ғасырдың ортасына қарай лингвистикалық әдебиет беттерінен іс жүзінде жоғалып кетті.

Орал-алтайтанудың алтайтану ғылымының дұрыс дамуына қосқан елеулі үлесіне байланысты алтайтану тарихындағы дербес кезеңді – орал-алтай теориясының қалыптасу, өркендеу және құлдырау кезеңін бөліп көрсетуге негіз бар.

Классикалық алтайтанудың түпкілікті қалыптасуы оның орал-алтай тіл білімінен дербес ғылыми бағытқа бөлініп шыққан кезінен басталды. Бұл XIX-XX ғасырлар тоғысында, алтай тілдеріндегі салыстырмалы тарихи зерттеулердің қарқынды дамуы үшін тіл білімінде қолайлы жағдайлар жасалған кезде болды.

Классикалық немесе ортодоксальдық алтайтанудың қалыптасуы Г.Дж. Рамстедт, Б.Я. Владимирцова, Е.Д. Поливанова және Н.Н. Поппелердің бірқатар іргелі еңбектерінің пайда болуымен белгілі болды. Православиелік алтайтану дамуының шарықтау нүктесі Е.И. Рамстедт (Ramstedt, 1952) және Н.Н. Поппе (Poppe, 1955) болды. Дәстүрлі алтайтанудың анда-санда әлсіреп, кейін қайта жанданып жатқан кезеңі бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді. Алтайтанудағы классикалық бағыттың шыңы 2003 жылы С.А. Старостин басшылығымен шыққан 3 томдық алтай тілдерінің этимологиялық сөздігі болды (Starostin; Dybo; Mudrak O 2003: 1-3 т).

Алтайтануда ортодоксалды бағытпен қатар түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің бастапқы генетикалық байланысы туралы гипотезаға В.Котвичтің атақты еңбектері бастамашы болған

скептикалық көзқарас та дамыды. XX ғасырдың ортасында Дж.Клаусон (Clauson, 1960) және басқалардың еңбектері пайда болғаннан кейін православиелік алтай теориясына скептикалық көзқарас барған сайын күшейіп, классикалық алтайтану дағдарысы басталды (Doerfer, 1981).

Дәстүрлі алтайтану түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінде анықталған ортақ құрылымдық элементтерді неоалтайшылар осы тілдерде сөйлейтіндер арасындағы тығыз тарихи байланыстар арқылы орынды түсіндіреді. Түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің негізгі лексикасы мен грамматикасындағы айырмашылықтарға сүйеніп, неоалтайистер өздерінің салыстырмалы тарихи зерттеулерін мүмкін емес деп санайды.

Сонымен, XX ғасырдың II жартысында күн тәртібінде бір жағынан түркі және моңғол тілдері, екінші жағынан моңғол және тунгус-маньчжур тілдері арасындағы лексикалық және грамматикалық байланыстардың сипатын анықтау міндеті тұрды. Өткен ғасырдың II жартысында алтай тілдерінің бастапқы генетикалық қарым-қатынасы теориясының орнына алмасу теориясы келеді. Демек, XX ғасырдың II жартысы салыстырмалы алтайтанудың дамуындағы жаңа кезеңді білдіреді.

Екі бағыт – православиелік және неоалтайлық – бүгінгі күнмен қатар өмір сүріп жатқанына қарамастан, бұл кезең ең алдымен классикалық алтайлық теорияның дағдарысымен айқындалады. Бұл кезеңді неоалтайтанудың қалыптасу кезеңі деп анықтауға болады.

Алтайтанудың дамуындағы қазіргі кезең өздерін «қалыпты алтайшылар» деп атайтын кейбір зерттеушілердің ортодоксалды алтайшылар мен антиалтайшылардың идеяларын біріктіруге ұмтылуымен де сипатталады. «Орташа алтайшылар» барлық қарыздарды алып тастағаннан кейін де, ең ежелгі қарыздардан ертерек болған мұндай сәйкестіктер қалуы мүмкін деп санайды. Басқаша айтқанда, нео-алтайшылар алтай тілдерінің мүмкін болатын генетикалық байланысы туралы идеяны негізінен жоққа шығармайды, бірақ бұл болжамды қатынасты православиелік алтайтану тұжырымдағанға қарағанда ерте заманға жатқызуға бейім. Қазіргі алтайтанудың мәні де осы болса керек.

Әдебиетке шолу. Эмпирикалық материалды жинақтау және алдын ала ғылыми түсіну кезеңі бойынша ағартушы ғылыми ортада алтай тілдеріне деген қызығушылық өте ертеде пайда болды. Бастапқыда ол негізінен практикалық мақсаттармен, ең алдымен осы тілдерде сөйлейтіндермен қарым-қатынас жасау қажеттілігімен анықталды.

Шығыс тілдеріне меркантилдік қызығушылықтың алғашқы жемістерінің бірі кыпшақ (половец) тілінің ең үлкен ескерткіші «Codex Cumanicus» - XIII ғасырдың аяғында жасалған латын-парсы-кыпшақ сөздігі болды.

Ағартушы Еуропада XVII ғасырда түрік (Мегизер, 1612), моңғол (Тевенот, 1672), манчжур (Верби & Тевенот, 1680 жылдан кейін) тілдерінің алғашқы баспа грамматикалары пайда болды, онымен ең алдымен еуропалықтар Шығыспен дипломатиялық және сауда байланыстарын орнату кезінде бетпе-бет келуге мәжбүр болды. XVII ғасырдан бастап алтай қауымының басқа - қалмақ, якут, чуваш, тунгус және т.б. тілдермен алғашқы танысу басталады, дегенмен бұл тілдер туралы кейбір мәліметтер мен тасымалдаушылар еуропалық әдебиетке тіпті ертеректе еніп кетті.

1692 жылы Амстердамда голландиялық Николас Витсеннің (1641-1717) «Солтүстік және Шығыс Тартария» атты тамаша кітабы шықты (Witsen, 1785). Мұнда түркі (якут, татар), моңғол (қалмақ, бурят), тунгус (эвенки, эвен), сондай-ақ Ресейдің кейбір фин-угор және палео-азиаттық тілдері туралы ақпарат алғаш рет жарияланды. 1664-1665 жылдары Н.Витсен Голландия елшілігінің мүшесі ретінде Мәскеуде тұрды және сол жерде ол жеке сөздердің жазбаларын, шағын сөздіктерді, Иеміздің дұғасының аудармаларын және Ресей империясының халықтарының тілдері бойынша басқа да материалдарды жинады. Кейінірек Голландияда ол өз жинақтарын ресейлік тілшілерден алынған материалдармен толықтырды.

Н.Витсеннің кітабы сол кездегі ғылыми әлемді жаңа халықтар мен тілдермен таныстырды, сонымен қатар «Солтүстік және Шығыс халықтарының көптеген тілдері туралы жаңа материал жинаудың маңыздылығы мен қажеттілігін көрсетті» (Насилов, 1978, 93-б.).

Орал-алтай бірлестігінің бірқатар тілдерін жинауға, жүйелеуге және зерттеуге XVII ғасырдағы неміс энциклопедисті Г.В.Лейбниц (1646-1716) елеулі үлес қосты. Сол кезде өте танымал болған барлық тілдердің иврит тілінен шыққан моногенетикалық шығу тегі туралы априори гипотезасына үзілді-кесілді қарсылық білдіріп (ескі элем тілдерінің XX ғасырға дейін өмір сүрген семит, хамит және яфет тілдеріне бөлінуін еске түсірейік) XX ғасыр Г.В. Лейбниц көптеген тілдердегі байыпты салыстырмалы зерттеулер негізінде тілдер арасындағы байланысты нақтылау қажеттілігін табиғи түрде түсінді.

Сонымен қатар, аңғал диалектикалық болжамдар ғалым - философтар тілдер тарихын зерттеудің маңыздылығын және тілдер

тарихы мен халықтар тарихының байланысын түсінуге әкелді. Осыдан Г.В. Лейбнице тілдің көмегімен халықтың тарихын да білуге болатыны жайлы сенім пайда болды (Томсен, 1938, 44-45-б.; Насилов, 1978, 94-б.). Бұл тұрғыда неміс философы тіпті қазіргі лингвистер мен тарихшылардың көзқарастарын күтті.

Жасыратыны жоқ, көптеген қатарлас лингвист-тарихшыларымыз этно және лингвогенездің түбегейлі мәселелерін зерттегенде де салыстырмалы тарихи тіл білімінің дәлелдемелеріне тиісті мән бермей келеді. Бұл арада лингвистикалық дереккөздерді біртұтас салыстырмалы түрде зерттеу ғана ғылыми негізделген нәтижелерге әкелуі мүмкін.

XXI ғасырдың биігінен бастап біз әлем тілдерінің көпшілігінің сөздіктері мен грамматикаларынан бас тартқанын және мамандар ұзақ уақыт бойы тілдік ұялар мен үлкен қауымдастықтарды тілдік одақтарды салыстырмалы тарихи аспектіде зерттеп келе жатқанын атап өтуге болады. Үндіеуропалық (Гамкрелизде; Иванов, 1984: 1-2), фин-угор (оралдық), түркі (СИГТЯ, 1984-2005. 1-5 басылым; ESTYA, 1974-2003. 1-7 шығ.) т.б. бореялік немесе ностратикалық макротүрі деп аталатын тілдердің салыстырмалы тарихи зерттеуде үлкен жетістіктерге қол жеткізіліп, салыстырмалы зерттеуі дамып келеді (Иллич-Свитыч, 2003). Алтай тілдерін зерттеу саласында да жетістіктер зор, дегенмен алтаистика әу бастан-ақ теріс жолға түсті - түркі, моңғол, тунгус-маньчжур, сондай-ақ орал және кейбір басқа тілдер семьяларының қарым-қатынасы болжамды тіл туралы XVIII ғасырда көрініс тапқан априори тезисін дәлелдеу үшін материал жинақтау жолымен өтті. Сонымен қатар, XX ғасырдың ортасына дейін негізгі лексика деп аталатын сөздік құрамында барынша айқын көрінетін түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің елеулі айырмашылықтарына ешкім мән берген жоқ; барлық зерттеушілердің назары мүмкіндігінше көп сәйкестіктерді анықтауға бағытталды.

Алайда XVIII ғасырда бұл тіл семьяларының туыстық байланысын дәлелдейтін эмпирикалық материалдар жеткіліксіз болды. Бұл кезеңдегі мүдделі мамандардың күш-жігері, әрине, ескі әлемнің көптеген тілдері бойынша фактілік материалдарды жинауға және жүйелеуге бағытталған.

Орал-Алтай гипотезасының бастаушылары мен негізін қалаушылардың бірі жиі айтылатын швед офицері Ф.И. Табберт-Страленберг - I Петрдің полтавалық тұтқыны (мысалы, (Баскаков, 1981, 29-30-б.) қараңыз)). Жергілікті халықтың өмірі мен тілдерін зерттеген

Ф.И. Страленберг Сібірде ұзақ уақыт болып, Ресейден жинаған нақты деректері негізінде орал және алтай тілдерінің алғашқы классификациясын жасады. Ф.И. Страленберг жіктелуі бойынша алтай және кеңірек айтсақ, орал-алтай халықтарының, сондай-ақ сәйкес тілдер ғылымға айтарлықтай үлес қосты негізінен халықтардың өздеріне дәлірек атрибуциялануына және олардың зерттелуіне қарай олардың әрбір топтағы санының кеңеюіне байланысты кейіннен аздаған нақтылауларға ұшырады.

Сібір мен Орта Азияның түркі және моңғол халықтарын зерттеу үшін Ф.И. Страленберг, сол кездегі әдет-ғұрып бойынша ұзақ атауды алып: «Еуропа мен Азияның солтүстік және шығыс бөліктері, өйткені олар бүкіл Ресей мемлекетін Сібір мен Ұлы Татариямен қамтиды, олар ежелгі және қазіргі заманның тарихи-географиялық сипаттамасында және басқа да көптеген белгісіз және бұрын-соңды жарияланбаған мәліметтермен ұсынылған 32 түрлі тілдегі татар халықтарының «Табула Полиглотта» қалмақ сөздігімен, әсіресе жоғарыда аталған елдердің үлкен және нақты жер картасы және азиялық-скиф көне жәдігерлеріне қатысты басқа да мыс оюлары бар. Филипп Иоганн фон Страленберг Ресейде швед әскери тұтқыны болған кезінде жеке мұқият жауап алу және оған рұқсат етілген ұзақ сапарлар негізінде жинаған және құрастырған (Стокгольм, Авторлық басылымда, 730).

Ф.И. Страленберг тілдер кестесінде аталған тілдердің типологиялық ұқсастығын бірінші болып анықтады. Оның бұл тілдер мен халықтарды алты тапқа бөлуі - орал (фин-угор, самоyed) және алтай (түркі, моңғол және тунгус-маньчжур) тілдерін жіктеудің алғашқы әрекеті, соның негізінде орал теориясы - алтай лингвистикалық қауымы кейінірек пайда болды.

Көптеген нақты дәлсіздіктерге және бірқатар толығымен дұрыс емес сәттерге қарамастан, Ф.И. Страленберг шығыстану тарихында ең болмағанда орал-алтай теориясының пайда болуына белгілі бір негіз қалауда белгілі рөл атқарды. Ф.И. Страленберг жіктеуі алтай (орал-алтай) және басқа тілдердің сол кездегі лингвистика ғылымына елеулі үлес қосты.

Ф.И. Страленберг көбіне алтайтану ғылымының дерлік бастамашысы саналады, • алтай тілдерінің өзара байланысын бірінші болып «дәлелдеген», алтай және фин-угор тілдерінің типологиялық ұқсастығын «орнатқан» және оның еңбегі кейінгі алтайлық (кеңірек айтсақ, орал-алтайлық) зерттеулердің нүктесін бастаушы болып

саналады (Баскаков, 1981, 29-30). Бұл бағалау Ф.И. Страленберг өзі сипаттайтын фактілерге қажетсіз модернизация болып табылады.

Ф.И. Страленберг еңбектерінде түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің байланысының көрсеткіші – ең маңызды «алтайлық» постулат жоқ. Тек осы себепті, оны бірінші алтайшы деп санауға болмайды, әрине, бұл арқылы біз алтай халықтары мен тілдерін еске түсіретін кез келген адамды көрсете алмаймыз. Ф.И. Страленберг лингвист емес (тіпті уақыт мағынасында да), ал оның еңбегінде толық лингвистикалық ұғым жоқ.

Алтайтану тіл білімінің бір саласы ретінде лингвистикалық теория тиісті материалға құрылған кезде, белгілі бір лингвистикалық әдістерге негізделген тиісті лингвистикалық тұжырымдамалар жиынтығымен жұмыс істегенде ғана пайда болады, алтайтану – ондағы салыстырмалы тарихи әдіс теориялық тіл білімінің белгілі бір даму деңгейінің жемісі (Насилов, 1978, 103-104-б.).

Алтай бірлестігіндегі түркі және басқа халықтарды зерттеу және олардың тілдері туралы мәліметтерді толықтыру әсіресе Ресейдің шығыс аймақтарына бірқатар ірі ғылыми экспедициялардың ұйымдастырылуымен, әсіресе 1724 жылы Петербургтегі ғылымдар Академиясы құрылғаннан кейін күшейді. Сол уақыттан бері Ресей империясының аз зерттелген халықтары туралы тіл материалдарын кездейсоқ жинауды әртүрлі «академиялық» экспедицияларға тапсыру заңдылыққа айналды. Осы кезеңде этногенетикалық мәселелерді шешу үшін лингвистикалық деректерді пайдалану идеясы Г.Ф. Миллер және И.Е. Фишер еңбектерінде дәйекті түрде жүзеге асырылды.

XVIII ғасырдың соңғы ширегі «Барлық тілдер мен диалектілердің салыстырмалы сөздіктері» (Санкт-Петербург, 1787) бірегей лексиконының пайда болуымен ерекшеленді, онда 285 сөз 149 «азиялық» тілге аударылды. Сөздік материалдары ең алдымен, Г.Л.Х. Бакмайстер және Екатерина II-нің қолдауымен осы бизнестің басқа да энтузиастары тарапынан мұқият жиналып, оны сол кездегі энциклопедист П.С. Паллас өңдеген еді (1741-1811). Сөздікте алтай тілдерінен 20 түркі тілі мен диалектілері, тунгус-маньчжур тілінен – эвенки тілінің жеті диалектісі, екі эвен, маньчжур, моңғол тілінен – өзіндік моңғол, қалмақ, бурят тілдері берілген.

1790-1791 жылдары бұл сөздіктің екінші басылымы аздаған түзетулер және толықтырулармен «Барлық тілдер мен диалектілердің алфавиттік ретімен орналастырылған салыстырмалы сөздігі» деген атпен жарық көрді.

Сонымен, алтай тілдеріне қатысты кейбір, негізінен лексикалық материалдар XVIII ғасырдың соңына қарай жинақталып ғылымның меншігіне айналды, ал эмпирикалық материалдардың ең көп бөлігі түркі тілдеріне тиесілі болды. XVIII ғасырда түрік тілінің бұрыннан бар және жаңа грамматикаларынан басқа түркі тілдерінің алғашқы грамматикалары – чуваш (1769), татар (1778,1801) грамматикалары пайда бола бастады. Зерттеу бойынша екінші орынды моңғол тілдері иеленді, олардың ішінде қалмақ тілі тіпті бірқатар Насиловтың баспа сөздіктерімен ұсынылған (Насилов, 1978, 90-108-б.). Тунгус-маньчжур тілдерінен тек маньчжур тілі лексикалық және ішінара грамматикалық жағынан жақсы белгілі болды, ал басқа тілдер (негізінен эвенкилік және эвенки) шағын сөздер тізімі арқылы ғана белгілі болды.

Көбінесе Ресейде жүргізілген XVIII ғасырдағы лингвистикалық зерттеулер (әлі де өте әлсіз болса да) фактологиялық базаны қалыптастырды, соның негізінде XIX ғасырда салыстырмалы тарихи тіл білімі, оның ішінде алтайтану өз саласы ретінде айтарлықтай табысты дами бастады.

Бірақ XVIII ғасырда бұл туралы «тілдердің әртүрлілігі арқылы олардың өзара байланысын табу және олардың тарихи дамуын қадағалайтын сенімді нұсқау жеке сөздердің ұқсастығы емес, тек бүкіл тіл жүйесінің, бүкіл грамматикалық құрылымның жан-жақты дамуы болуы мүмкін» деген түсінік болған жоқ. Бұл қағиданы білу XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында ауада қалықтап, былайша айтқанда, оны тану бір-біріне тәуелсіз әр тараптан келді» (Томсен, 1938, 50-51-б.).

Батыс Еуропа лингвистикасының XIX ғасырдың басында алтай тілдері туралы білгені жайлы И.Х. Аделунганың (1732-1806) «Митридат, немесе әмбебап лингвистика» төрт томдық сөздігі мысал бола алады. Мұнда Солтүстік және Орталық Азия бөліміндегі көп буынды тілдер класында: 1) түркі-татар халықтары мен тілдері (он сегіз тіл мен диалектілер) – Н.Витсен, Р.С. Паллас, П.И. Рычкова, И.И. Георги, Ф.Ф. Беллинсгаузен материалдары және т.б. және түрік тілінің грамматикалары (24 атаумен); 2) моңғол халықтары мен тілдері (өз мағынасында моңғолдар немесе халха, ортостар, тумюттар, қалмақтар, буряттар) – жеке сөздер тізімдеріне негізделген; 3) Маньчжур халықтары мен тілдері (шын мәнінде Селенга бойындағы манчжурлар, тагурлар немесе даурлар және Байкал маңындағы тунгус ламуттары - олардың сегізге жуық диалектілері бар, басқа тайпалар: Амур бойында - тілі белгісіз гиялктар, Сахалин – Орочи бойынша); 4) корейлер И.Х.

Аделунга, түркі, моңғол және маньчжур халықтары бір-бірінен тілі, ішінара және сыртқы түрі жағынан өте ерекшеленеді, сондықтан «оларды бір-бірінен мәжбүрлеусіз шығаруға болады».

Алтай тілдері бойынша эмпирикалық материалдардың көлемі аз ғана толықтыруларды ескере отырып, XIX ғасырдың ортасына дейін, алтай тілдерін зерттеуде айтарлықтай сапалық және сандық секіріс болғанға дейін осылай қалып, О.Н. Ботлингка, М.А. Қазембек, М.А. Кастрена, Я.И. Шмидт, А.А. Бобровникова, Н.И. Золотницкий және т.б. шығармаларының пайда болуымен ерекшеленді.

Бірақ бұл қазірдің өзінде тіл ғылымы дамуының басқа кезеңіне – тіл біліміндегі салыстырмалы тарихи әдістің туу және қалыптасу кезеңіне қатысты.

Р.Расктың іргелі еңбектері жарияланғаннан кейін Фр. Бопп, Дж.Грим, А.Х. Востоков және олардың ізбасарлары ғылымға үнді-еуропалық отбасы тілдерін салыстырмалы-тарихи зерттеудің жолдары мен міндеттері туралы жаңа түсінік әкелді, оның ішінде алтай қауымы тілдерді және басқа жіктеу топтарын салыстырмалы зерттеуде мүмкіндіктер белгіленді (Томсен, 1938, 51-87-б.; 117-135-б.). Қазір әртүрлі тілдер мен тіл семьялары туралы жалпылау жұмыстарында олардың бір-бірімен туыстық байланысы мәселелеріне, белгілі бір тілдің белгілі бір тілдер тобымен немесе семьясымен байланысы туралы пікірталастарға сондай-ақ олардың грамматикалық құрылымы мен сөздік құрамының тарихын тереңдетіп зерттеуге көбірек көңіл бөлінуде.

Сонымен, алтайтанудың қалыптасуы мен дамуы барлық тіл ғылымының прогресімен, ең алдымен, тілдерді шын мәнінде тарихи зерттеуге негіз болған салыстырмалы тарихи тіл білімінің жетістігімен, олардың алыс өткеніне ену және белгілі бір әдістемеге негізделген туыстық байланыстарының ғылыми негізделген дәлелдері.

Салыстырмалы үндіеуропалық зерттеулерде жасалған әдіс-тәсілдерді алтай материалына саналы түрде қолдану түркі, моңғол, тунгус-маньчжур және кейбір басқа тілдерді зерттеушілерге олардың алтай тұқымдастығына қосылуының заңдылығы міндетін қойды. Дәл осы сәттен бастап дәстүрлі алтайтанудың салыстырмалы тарихи тіл білімінің дербес саласы ретінде пайда болуы туралы айтуға болады. Сондықтан XIX ғасырдың бірінші ширегіне дейін, яғни тіл білімінде салыстырмалы-тарихи әдіс қалыптасып, тарағанға дейін алтайтану дербес ғылым ретінде болмаған деп болжау өте дұрыс. Демек, XVII-XVIII ғасырларда орын алған алтай тілдерінің жекелеген топтары

арасындағы ықтимал туыстық байланыстар туралы жекелеген ғалымдардың тұжырымдарын интуитивті «ғылымға дейінгі» конструкциялар ретінде неғұрлым заңды түрде қарастыруға болады.

Нәтижелер мен талқылау. Орал-алтайлық гипотезаның көрініс кезеңіне келсек, XIX ғасырдың басына қарай негізінен кейбір түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдеріне қатысты лексикалық материалдар жинақталып, ғылымға белгілі болды. XVIII ғасырдағы зерттеулер фактілік негіз болып, соның негізінде XIX ғасырда салыстырмалы тарихи тіл білімі тұтастай алғанда алтайтанудың белгілі бір саласы ретіндегі табысты дамыды.

Осылайша, XIX ғасырдың басында түркі, моңғол, тунгус-маньчжур, сондай-ақ орал (фин-угор) тілдерінің генетикалық байланысы туралы идея жарияланды. Кейіннен орал-алтай бірлестігінің шекарасын палео-азиаттық және басқа да көптеген шет жүйе тілдері есебінен кеңейтуге көптеген әрекеттер жасалды.

Алтайтану салыстырмалы тарихи тіл білімінің дербес саласы ретінде XIX ғасырдың бірінші жартысында пайда болды. Ғасырдың басында ол әлі де жол айрығында болды: кейбір ғалымдар түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің салыстырмалы материалдық жақындығын типологиялық ұқсастықтары және өзара байланыстарымен, басқалары – алғашқы туыстық қатынастарымен түсіндіруге бейім болды. Тіл біліміндегі салыстырмалы тарихи әдістің қарқынды дамуы, алайда, алтай тілдерінің генетикалық қатынасын жақтаушылардың жеңісін алдын ала анықтады.

Түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің материалдық жақындасуы туралы алтайтанулық көзқарастың негізін салушылар арасында әдетте орал мен сібірдің бірқатар тілдерін скиф деп аталатын топқа бөліп көрсеткен Р.Раскты (1787-1832), сондай-ақ шамамен бірдей тілдерді «татар» (яғни түркі. – Ж.Т.) деген атпен жеке топқа біріктірген Ф.И. Страленберг пен Дж.П. Абель-Ремюза (1788-1832) атап көрсетеді.

Алтай тілдерінің ортақтығының табиғаты туралы көзқарастарды қалыптастыруда 1820 жылы француз шығыстанушы Ж.П. Абель-Ремюзаның «Татар тілдеріндегі зерттеулер...» (Abel-Remusat, 1820) еңбегі пайда болды. Түркі, моңғол, тунгус-маньчжур, сондай-ақ тибет және басқа да кейбір шығыс тілдерін жалпылаушы термин ретінде ол сол кездегі әдет-ғұрып бойынша «татар» емес, «тартар тілдері» формасын таңдады. Ж.П. Абель-Ремюза өзінің негізгі еңбегінде шығыс түркі немесе ұйғыр, моңғол, маньчжур және тибет тілдері бойынша сол кезде өзіне белгілі тарихи-лингвистикалық материалдарды жинақтап,

сондай-ақ ұйғырлардың, моңғолдардың, манчжурлардың, тибеттіктердің жазу жүйелерін бір-бірімен және басқа да шығыс жазуларымен салыстырып, Ж.П. Абель-Ремюза алғашқы үш графикалық жүйе үшін Орта Азияға несториан миссионерлері әкелген сирия жазуы қайнар көзі болып табылады деген қорытындыға келді.

Ж.П. Абель-Ремюзаның еңбегі таза лингвистикалық емес, онда жазу тарихы мен аты аталған халықтардың өздеріне қатысты елеулі орын берілген. Ол жеті тараудан тұрады, онда келесі сұрақтар дәйекті түрде қарастырылады: «Жалпы татарлар және олардың әртүрлі атауларының шығу тегі»; «Сыр-тартар әліпбиі»; «Бұрын татарлар қолданған кейбір жазулар»; «Маньчжур тілінің емлесі, грамматикасы және этимологиясы туралы»; «Моңғол тілі және оның диалектілері туралы»; «Шығыс түріктер, әдетте ұйғырлар деп аталады» (ежелгі ұйғырларды білдіреді, өйткені Ж.П. Абель-Ремюза Парижде сақталған көне ұйғыр ескерткіштері «Бахтияр-наме» және «Мираж-наме» пайдаланған); «Тибеттіктердің тілі» (Абель-Ремусат, 1820. I-том).

Шығыс түріктер, моңғолдар мен манчжурлар арасындағы отбасылық қарым-қатынас мәселелеріне тоқталған Ж.П. Абель-Ремюза тілдердің туысқандығының ең сенімді белгісі – ең маңызды және қажетті ұғымдарды (туыстық дәреже, азық-түлік, табиғат құбылыстары, т.б.) білдіретін түбірлер мен сөздердің ортақтығы, яғни, қазіргі алтайтанушылар негізгі сөздік деп атайтын нәрсе деп көрсетеді.

Қарастырылып отырған тілдердегі мұндай сөздер дерлік сәйкес келмейтіндіктен және олардың грамматикасын салыстыру кейбір ұқсастықты көрсететіндіктен, Ж.П. Абель-Ремюза олардың барлық қатынасы грамматикалық белгілердің аналогиясынан тұрады, яғни бұл «логикалық» қатынас (грамматикалық формаларды құру логикасы тұрғысынан) деген қорытындыға келеді. Осыны негізге ала отырып, ғалым талданған тілдердің кейбір ортақ белгілерін белгіледі: агглютинация, түбір тұрақтылығы, морфемалар тізбегі, егістіктің жалғану ерекшеліктері, предикаттың сөйлемдегі орны, анықталған мен анықтаудың өзара орналасу тәртібі т.б. Бұл алтай тілдерінің типологиялық жақындығының алғашқы белгілерінің бірі болды.

Олар Ж.П. Абель-Ремюза назарынан тыс қалмады және шығыс түркі, моңғол, манчжур тілдеріне тән ортақ сөздер болды. Ол қарапайым сөздердің саудаға, мәдениетке, дінге, т.б. байланысты қосалқы ұғымдарды білдіретінін, ғалымның пікірінше, олардың бір тілден екінші тілге әртүрлі байланыстар (соғыстар, саяси байланыстар, сауда қатынастары, дін және т.б.) нәтижесінде ауысқанын көрсетеді

және шығыс түркі, моңғол, манчжур және тибет тілдерінің нақты байланысы туралы пікірді тағы да жоққа шығарады (Абель-Ремусат, 1820, 1-ЛИ, 394-398-б.).

Ж.П. Абель-Ремюза еңбегіндегі тілдерді салыстырмалы зерттеудің арнайы әдістемесі пайдаланылмады, бірақ соған қарамастан ғалым қарастырылатын тілдер, ең алдымен, типологиялық ұқсастық пен бір-бірінен алынған сөздердің белгілі бір қабатын біріктіреді деген дұрыс қорытындыға келді.

1823 жылы Парижде неміс шығыстанушысы Г.Ю. Клапроттың (1783-1835) И.Хр. Аделунга «Митридаттардың» дәстүрлерін жалғастырушы «Көптілді Азия» еңбегі пайда болды. Дегенмен, шығыс тілдері бойынша қолданылған эмпирикалық материалдың сапасы туралы И.Хр. Аделунга анықтамалығына қарағанда Г.Ю. Клапроттың еңбегінде жақсы салыстырған. Ол кітабындағы берілген салыстырмалы кестелерінде әр тілді азиялық және азиялық емес тілдердің алуан түрлілігімен, сондай-ақ жақын қарым-қатынасты растау үшін туыстас тілдермен салыстырады.

Г.Ю. Клапрот тунгус, моңғол және түркі диалектілері бір-бірімен өзара таңғажайып байланыс көрсетеді деп есептеді. Мысалы, барлық моңғол диалектілерінің сөз түбірі жағынан да, грамматикалық құрылымы жағынан да түркі және тунгус тілдерімен ортақ ұқсастықтары көп, осыдан ертеден бір-бірімен тығыз байланыста болған бұл үш халықтың өзара араласуы мүмкін деген қорытынды жасауға болады.

Көріп отырғанымыздай, Г.Ю. Клапроттың бұл көрегендік тұжырымдары қазіргі заманғы алтайтанудың тұжырымдамасымен сәйкес келеді.

«Алтай» терминін алғаш рет XIX ғасырдың ортасында В.Шотт (Schott, 1849) және М.А. Кастрен (Castren, 1857, 14-18-б.) қолданған, Еуропаның солтүстік-шығыс бөлігі мен Сібірдің көптеген типологиялық жақын тілдерінің ата қонысы алтай тілі болған деген болжамға негізделген.

М.А. Кастрен мен В.Шотт бір мезгілде алтай тілдерінің қарым-қатынасын ғылыми тұрғыдан негіздеу міндетін қолға алған алғашқы зерттеушілер болды, оларға кейін үлкен орал-алтай семьясына біріккен тілдер фин, түрік, самоейд, моңғол және тунгус тілдері де кірді (Щербак, 1959, 51-б.).

Алтай тілдерін қарқынды салыстырмалы тарихи зерттеу ХІХ ғасырдың екінші ширегінде орал-алтай теориясының шеңберінде басталды, оның әртүрлі нұсқаларын орал және алтай тілдерінің көптеген зерттеушілері: В.Шотт, А.Боллер, Алквист; Г.Винклер; В.Банга және т.б. мойындады

Орал және алтай тілдерінің арақатынасын жақтаған алғашқы ғалымдардың бірі Берлин университетінің профессоры А.Шотт (1802-1889) болды. «Татар тілдерін зерттеу тәжірибесі» атты еңбегінде орал-алтай тілдеріне ортақ лексикалық және грамматикалық сәйкестіктерді келтіріп, дәл классификация береді. В.Шотт өзінің алдындағылардан айырмашылығы орал-алтай тілдерін төрт топқа бөлді: 1) орал, 2) түркі, 3) моңғол және 4) тунгус. Бұл классификация, негізінен, бүгінгі күнге дейін сақталған.

Неміс шығыстанушысы В.Шотт жарты ғасырдан астам алтай тілдерін зерттеп келеді. Оның орал-алтай тілдерін салыстырмалы тарихи зерттеу саласындағы алғашқы еңбегі «Татар тілдерін зерттеу тәжірибесі» (Schott, 1849). Сол кезде қалыптасқан дәстүр бойынша ол «татар» тілдеріне түркі, моңғол және тунгус-манчжур тілдерін жатқызған, олар қазір «алтай» атауымен біріктірілген. В.Шоттың өзі оларды «Орта Азиялық» (Hochasiatiachen) деп атаған. Сол кездегі тунгус-маньчжур тілдерінен оған маньчжур тілдері туралы мәліметтер көбірек таныс болды. Бұл жұмыста В.Шотт тілдерді сынап көреді және өз назарын ең алдымен грамматикалық формаларға аударады, оның пікірінше, бұл ең алдымен осы тілдердің шынайылығын көрсетеді.

Әсіресе, В.Шотт сол кездің өзінде-ақ «тілдердің рухани қатынасын» ерекше атап өткен, француз ғалымы Ж.П. Абель-Ремюза жоғарыда қарастырылған еңбегінде «аналогтық» немесе «логикалық» (бұл терминдер тілдердің типологиялық ұқсастығын білдіреді) және генетикалық қатынас (оның терминологиясында - *leiblich verwandschaft*, *Blutsverwandschaft*) деп, тілдерде ортақ лексикалық материал және ортақ грамматикалық формалар болған кезде, «соған байланысты олар бір тамырдың алшақ тармақтары ретінде көрінеді» (Насилов, 1977, 81).

В. Шотт алтай (және кеңірек айтқанда, орал-алтай) мәселесіне қатысты негізгі сұраққа оң жауап береді: «Татар» (яғни алтай) тілдерінің жақындығы «*Blutsverwandschaft*» түріне байланысты ма, жоқ па, өйткені түбірлерді (яғни сөздердің түбірлерін) салыстыру және бірқатар грамматикалық формалар олардың тілдердегі айтарлықтай ұқсастығын көрсетеді (Schott, 1836).

В.Шотт қабылданатын сөздерге назар аударып, әр тілдегі белгілі бір сөздің тарихын жан-жақты зерттеу қажеттігін атап көрсетті. Сонымен бірге ол сөз формалары мен оның мағыналарының тіркесімі бір тілде табиғи түрде көрінсе, ал екінші тілде оқшауланып, ерекшелік болып көрінсе, оның біріншіден алынған болуы әбден мүмкін екенін атап көрсетті. Алайда, В.Шотт атап өткендей, мұндай жағдайларда салыстырылатын екі тілде ортақ түбір болса да, бұл түбірдің кез келген туынды түрін олардың біріне қабылдауға болатынын ескеру қажет. Бұл ұстанымды растау үшін В.Шотт түркі және моңғол тілдеріне ортақ елсі “елші” сөзін келтіреді (қараңыз: жалпы түрк. *elci*, қаз. *elsi* “елші”, “*elci*” және *mong.elc* “жеткізу”, “хабаршы”, “курьер”). Сонымен бірге ол моңғол тілінде екі тілге де ортақ түбір * *el* ~ *ele «тайпалық одақ» дегенді бөліп көрсетуге болатынын атап өтеді (мысалы, п.-монғ. *ilege-*, х.-монғ. *ilge-*, бур. *el'ge-* «жіберу», «тікелей»). В.Шоттың өзінен бұрынғы көптеген ғалымдардан өзгешелігі, алтай тілдерінің өзіндік ерекшеліктерін жан-жақты зерттеген. Мәселен, фонетика деңгейінде ол алтай тілдерінің негізгі топтары арасындағы дауыссыз дыбыстардың дыбыстық алмасуын кеңінен қарастырып, түркі тілінің дыбыстық сәйкестігін алғашқылардың бірі болып бекітті. у-/0 ~ моңғ., маньчжур. п- (түрік. *jedi* «жеті» ~ манчжур. *padan* \түрік, ец «өте» ~ моңғ. *nen(g)* \түрк. *jas* «жыл» ~ моңғ. *nasun* \түрік, *jaz* «көктем», «жаз» ~ моңғ. *paŋ* (ап) «күн»; түрік *jarŋaq* «жапырақ» ~ моңғ. *paŋci* т.б.).

В.Шотт алтай тілдеріндегі дыбыстардың топ аралық сәйкестіктерін мұқият зерттеді, тілдер ішіндегі дыбыстардың кезектесу заңдылықтарын белгіледі, алтай тілдерінің әртүрлі классификациялық топтарындағы тілден тыс шулы q~k ерекшеліктерін зерттеді.

В.Шотт «Татар тілдерін зерттеу тәжірибесі» атты еңбегінде сөз түбірі мен туынды сөздерді зерттеуге арнайы бөлім арнаған. Мұнда автор «түбір мен оның туынды таратушылары немесе тіпті оған жалғанған басқа да түбірлер арасында морфологиялық шекараны белгілеу» деген күрделі мәселеге ерекше тоқталады (Насилов, 1981, 82-б.). В.Шоттың пікірінше, кейбір қарабайыр немесе жай түбірлерді туынды сөздер қатарынан ажыратуға болады, бірақ сөздің мұндай морфологиялық артикуляциясының дұрыстығын дәлелдеу қиын, кейде мүмкін емес, әсіресе сөздің вербальды және атаулы бөліктерінің синкретизмі алтай тілдерінде байқалады.

Морфология деңгейінде В.Шотт сонымен қатар көптікті білдіру формаларын, олардың формаларының тұлғалар мен сандар, сан есімдерге т.б. қарастырады. В.Шотт жалпы алтайлық *-г көптік

жалғауының жалпы алтай көрсеткішін бөліп көрсеткенін, оның пікірінше, кейін әр түрлі тілдерде -z/-s ~ -t/-d ~ -k рефлексстерін бергенін ерекше атап өткен жөн.

В.Шотт алтай тілдерінің кейбір топтары сол кездегі белгілі «үндігермандық» (яғни қазіргі терминологиядағы үнді-еуропалық) тілдерге қарағанда анағұрлым алыс туыстық байланыста және кейбір тілдердің формаларын басқа тілдердің формаларынан дәйекті түрде алу (мысалы, түркі моңғол тілінен және керісінше) мүмкін емес деп есептеді. Сонымен бірге, В.Шотт тарихи ретроспективада түркі, моңғол және тунгус тілдерінің әлдеқашан жойылып кеткен кейбір ортаазиялық ата-ана тіліне жақын болуы мүмкіндігін жоққа шығармайды, оны ол («hochasiatische Ursprache» деп атаған). Демек, В.Шотт алтай тілдерінің генетикалық байланысы туралы идеяны танытқан және түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің туысы олардың арасындағы ұзақ мерзімді байланыстардың нәтижесінде туындауы мүмкін деген болжамға үзілді-кесілді қарсы шыққан алғашқы шығыстанушы ғалымдардың бірі болды. Осы орайда ол былай деп жазды: «Бұл жағдайлардың (яғни ұзақ мерзімді тарихи байланыстар. – Ж.Т.) бұрын бір-бірімен байланысы жоқ тілдердің туыстық қатынасын анықтауы мүлде мүмкін емес» (Schott, 1836, 20-б.).

Мұндай үстірт шолудың өзі В.Шоттың өзінің алтайтанулық бағыттағы алғашқы еңбегінде бірқатар маңызды теориялық мәселелерге тоқталып, солардың негізінде тіларалық салыстырулардың нақты мысалдарын келтіргенін көрсетеді.

1847 жылы В.Шотт фин ұлтының шығу тегі туралы еңбегін жариялады (Schott, 1847). Фин-угор тілдерін терең зерттей келе, В.Шотт алтай қауымын фин-угор тілдерінің туыстас семьясы есебінен кеңейту керек деген қорытындыға келді. Ол «түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің өзара қарым-қатынасын зерттей отырып, біз тіпті үстірт бақылаушыға көрінетін қарапайым ұқсастық туралы емес, қарапайым алымдар туралы азырақ айту керек, бірақ олардың дыбыс жүйесі, түбірлер мен грамматикалық формалар нақты қарым-қатынасы туралы айту керек» деп жазады.... Фин тілдерін орал-алтай тілдерінің идеалы деп атаған жөн» (Schott, 1847, 463-464-б.).

Орал-алтай лингвистикалық қауымдастығы туралы негізгі ережелер мен ой-пікірлер В.Шоттың «Алтай немесе фин-татар семьясы тілдері туралы» атты арнайы еңбегінде көрсетілген (Schott, 1847, 281-427-б.); (Schott, 1849); (Schott, 1851, 433-445-б.). Бұл жұмыста алғаш рет «алтай тілдері», «алтай тілдер семьясы» терминдері кеңінен

қолданылып, бұл арқылы автор орал-алтай тілдері мен орал-алтай тілдік қауымдастығын білдіреді.

Бұл еңбек жалпы фонетикалық сипатқа ие және оны орал-алтай тілдерінің салыстырмалы фонетикасының алғашқы тәжірибесі деп атауға болады. Жұмыстың кіріспе бөлімінде «фин» (яғни фин-угор) және «татар» (яғни, «алтай») тілдерінің жалпы сипаттамасына және сонымен қатар белгілі бір тілдерде қолданылатын материалдардың көлемі мен тілдердің санының өзі сол кездегі осы тілдерді білу жағдайына толығымен байланысты болды. В.Шотта, әрине, көптеген түркі, моңғол, тунгус-маньчжур және әлі күнге дейін іс жүзінде зерттелмеген самоед тілдері туралы мәліметтер болған жоқ.

В.Шотт қолға алған алғашқы алтайаралық жақындасудың елеулі бөлігі уақыт сынынан өтті және, әрине, өзгертілген, кеңейтілген және нақтыланған нұсқалары соңғы кезге дейін алтайтануда кездеседі; тағы бір маңызды бөлігі филологиялық сынға төтеп бермейді және тек белгілі бір тарихи қызығушылық тудырады.

«Алтайтану» деген жалпы атаумен В.Шотт біріктірген бес мақаладан тұратын топтаманы атап өтуге болады. Бұл қатардағы мақалаларда ғалым кейбір грамматикалық формаларды, оның ішінде септік жалғаулары, есімдік категориялары, иелену формалары, тұлғалық жалғау аффикстері, кішірейткіш формалар, т.б. қарастырады. В.Шотт оларды сол кездегі өзіне қол жетімді барлық орал-алтай тілдерімен салыстырады, бірақ негізгі орынды сөздердің белгілі бір мағыналық топтарының ішіндегі түбірлік салыстыруға береді. Ол барлық салыстырылған тілдерде белгілі бір негізгі мәнге ие дыбыстық кешендерді бөліп көрсетуге тырысады. Дегенмен, В.Шотт шығармаларында сөздің түбір элементтерінің шектен тыс ыдырауына автордың қызығатынын байқауға болатынын баса айту керек.

Сондықтан В.Шотт еңбектері салыстырмалы тарихи тіл білімінің дамуында кейінгі кезеңдерде жиі сынға ұшырады. Ең алдымен эмпирикалық материалдың тапшылығынан, сондай-ақ оның дамуының бастапқы кезеңдерінде салыстырмалы тарихи тіл білімінің теориялық негіздерінің әлсіздігінен туындаған барлық шығындарға қарамастан, В.Шотттың еңбектері орал-алтай және алтай тілдерін салыстырмалы зерттеу саласында маңызды қадам болды. Олар ғылыми ортада кеңінен танылып, туыстас мамандықтардың лингвистері, тіл білімі бойынша жалпы теориялық еңбектердің авторлары, сонымен қатар халықтар мен тайпаларды жіктеуде этнографтар мен тарихшылар пайдаланды.

XIX ғасырдың ортасына қарай салыстырмалы тарихи тіл білімі айтарлықтай жетістіктерге жетті: тілдерді салыстырмалы зерттеудің принциптері жасалды, үнді-еуропалық салыстырмалы тіл білімі болды. Бұл кезде алтайтануның дамуында елеулі із қалдырған В.Гумбольдттың көрнекті лингвистикалық еңбектерімен фин ғалымы М.А. Кастреннің орал-алтай тіл білімі саласындағы іргелі еңбектері пайда болды. Ресейдің шығыс аймақтарында болған сапарында ол орал және алтай тілдері бойынша орасан зор материал жинап, швед және неміс тілдерінде жарияланған әйгілі «Солтүстік саяхаттары мен барлаулары» кітабында, сондай-ақ бірқатар басқа зерттеулерінде (библиографияны қараңыз) орал және алтай тілдерінің өзара байланысы туралы өз көзқарасын білдірді.

М.А. Кастрен бірінші болып орал-алтай теориясын егжей-тегжейлі дамытты, бұл этнолингвистикалық қауымдастықты орал (фин-угор және самоед тілдерінің құрамында) және алтай (түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің құрамында) топтары деп бөлді.

Салыстырмалы-тарихи лингвистика түбір мен аффиксті морфемалардың материалдық тұлғасын сәйкестік заңдылығымен расталған, әрине, мүмкін дыбыстық ауысуларды ескере отырып, тілдердің байланысының дәлелі ретінде таниды. Осы тұрғыдан алғанда, XIX ғасырдағы көрнекті ғалым М.А. Кастрен еңбектері алтай тілдеріне қатысты тұңғыш шын мәніндегі салыстырмалы тарихи зерттеулер деп танылған жөн (1857; 1862 және т.б.).

Бұл сәйкестіктер соншалықты маңызды, олар лингвистерге аталған тілдерді бір отбасына жіктеуге құқық береді, абай болу – бұл сұрақ, оның жауабын болашаққа қалдыру керек деп жазады М. Кастрен.

Орал-алтай теориясын түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасының негізін қалаған көрнекті орыс ғалымы О.Бётлинг де қолдады. Орал-алтай тілдерінің үнді-еуропалық тілдерге қарағанда алыс жақындығын айта отырып, О.Бётлинг фин-угор, самоед және түркі тілдерінің арасындағы белгілі бір сәйкестіктерді байқайды.

Алтайтануның салыстырмалы пән ретінде дамуы әуел бастан екі бағытта жүрді: бір жағынан, алтай (және кеңірек айтсақ, орал-алтай) қауымдастығының шекарасын оның жеке өкілдерін басқа шет жүйе тілдері (корей, жапон, палеоазия, юкагир, чукот (лауроветлан), эскимос және т.б., шумер және американдық үндістердің тілдеріне дейін салыстыру арқылы оның кеңейтуге әрекет жасалды, екінші жағынан, орал-алтай гипотезасының пайда болуымен бір мезгілде оның ғылыми сенімділігіне елеулі күмән келтірілді. Біртіндеп, жаңа материалдың

жинақталуына байланысты және орал-алтай тілдерін тереңірек зерттеудің қысымымен бұл күмән күшейе түсті.

XIX ғасырдың II-жартысынан бастап алтай (орал-алтай) семьясының құрамы Еуразияның сол тілдері арасындағы туыстық байланыстарды нақтылау бағытында анықталды, бұл туралы В.Шотт, М.А. Кастрен және т.б. сондай-ақ осы қауымдастықтың басқа ықтимал өкілдерін іздеу бағытында да жүрді. Осыған байланысты кейбір кавказ тілдерін, дравид тілдерін (дәлірек айтқанда, «дравид тілдерін санскриттен ерекшелейтін грамматикалық құрылымның барлық белгілері») (Caldwell, 1913; Bouda, 1953), жапондық (Winkler, 1916; Ramstedt, 1924; Prohle, 1916-1917), сонынан енесейлік (кет, котт, арин, ассан) тілдері (Каргер, 1934), палеоазиаттық, атап айтқанда юкагир (Collinder, 1941; Angere, 1956; Buda, 1940), чукоттық (лауроветландық) (Ankeria, 1941), эскимостық (Bergaland, 1959; Sauvageot, 1924), американдық (Hommel, 1884; 1915; 1926) және т.б. орал-алтай тұқымдастығына біріктіру әрекеттері жасалды.

Тіпті замандастары М.А. Кастреннің айтуы бойынша, жапондар орал-алтай тілдерінің шеңберін кеңейтуге әрекет жасады (Bohtling, 1851), қайталанады және кейіннен (Winkler, 1909; Prohle, 1916-1917), бірақ оларда жетістік көп болмады. Сонымен бірге жайық-алтай бірлестігінің шекарасын оның жекелеген өкілдерін басқа, анағұрлым алыс шетел тілдерімен салыстыру арқылы кеңейтуге бірнеше рет әрекет жасалды. Осылайша, мысалы, бір жағынан алтай (түркі және моңғол) тілдері мен екінші жағынан шумер тілдерінің арасында байланыс бар деп болжанған (Хоммель, 1926). Е.Д.Поливанов пен Г.И. Рамстедт алтай қауымының аясын соның ішінде корей және жапон тілдерін кіргізе отырып біршама кеңейтті (Поливанов, 1924; Ramstedt, 1924). Алайда, бұл теорияның белсенді жақтаушылары болғанымен, корей және жапон тілдерінің алтай қауымдастығына жататындығы әлі де күмән тудырады (Старостин, 1991). Бірақ корей және жапон тілдерінің алтай қауымдастығына жататынын дәлелдеу жолында өте маңызды бір кедергі: алтай отбасының тілдердің генетикалық қауымдастығы ретінде өмір сүруі туралы ғылыми қайшылықтар тоқтамайды. Шынында да, түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдері генетикалық тұрғыдан туыс болмаса, корей және жапон тілдерінің алтай қауымдастығына қатыстылығы туралы мәселе автоматты түрде жойылады.

Жапон тілінің алтай тұқымдасына жататындығы туралы бұрыннан келе жатқан болжам (Винклер, 1894; 1909; Прохле, 1916-1917; 1943),

бұл бағыттағы көптеген зерттеулерге қарамастан, әлі де жеткілікті қатаңдықпен және нанымдылықпен дәлелденген деп санауға болмайды. Алтайтануның бұл бағытында жапон алтаисті С.Мураяманың және т.б. зерттеулері үлкен қызығушылық тудырады.

Кеңес зерттеушілерінен Н.А. Сыромятников «жайық-алтай лингвистикалық қауымдастығы мәселесін шешкенде жапондық бай материалды назардан тыс қалдыруға болмайды. Жеке отбасылар арасындағы ежелгі ортақ сөздерді кейінгі қарыздардан ажырату үшін жапон сөздік қорын қолданған жөн» деп көрсетеді (Сыромятников, 1971). Алтай теориясы тұрғысынан жапон-түркі тіл қатынастары мәселелерін қазақ тілші мамандары да көтерді (Азербает, 1975; Эзербает, 1975).

Бірқатар зерттеушілер кейбір палео-азиаттық тілдерді оралдық тілдер тобына қосуға болады деп есептеді, мысалы, юкагир Angere, 1956; Buda, 1940; Collinder, 1940), чукоттық (лауроветландық) (Ankeria, 1941) және тіпті эскимос тілі (Bergsland, 1959; Sauvageot, 1924) т.б.

Кейбір зерттеушілер алтай тілдерінің лексикасын, морфологиясын және синтаксисін американдық кейбір үндіс тайпаларының тілдерімен салыстыра отырып, олардың арасындағы айтарлықтай ұқсастықтарды анықтады. Мәселен, Б.Феррарио кечуа үндістерінің тілін түркі тілдерімен салыстыра талдай отырып, олардың лексика мен грамматика деңгейлерінде таң қалдыратын ұқсастықты тапты (Ferrario, 1935). Г.Дюмезилдің бір еңбегі де түркі-американ тіл байланыстары тақырыбына арналған. Атап айтқанда, ол түркі тілдеріндегі және кечуа тіліндегі бірден алтыға дейінгі сандарды қоса алғанда біртектілігі туралы айтты, сонымен қатар осы тілдерден дыбыстық және мағыналық ұқсас сөздердің айтарлықтай санын берді (Dumézil, 1954). С.Викандер түркі тілдері мен майя тілдерінің арасында дыбыстық және мағыналық жағынан ұқсас бірнеше жүздеген сөздерді ашқаны туралы жазды, олардың параллельдері моңғол, тунгус-манчжур және Орталық Азия мен Қиыр Шығыс басқа да тілдерде де кездеседі. Сайып келгенде, ол сонау ертеде майя тілі Алтай қауымының құрамында болған деген тұжырымға келді (Wicander, 1970-1971).

Көптеген тілдер Орал-Алтай тілін осы тілдердің кез келген белгілі бір саласымен салыстыру арқылы жақындады. Мысалы, бір жағынан түркі және моңғол тілдері, екінші жағынан шумер тілдері (Hommel, 1926, 21-22-б.), түркі, моңғол және тунгус-маньчжур және корей тілдері арасында байланыс бар деген болжам жасалды (Ramstedt, 1939, 86-89-б.; 20- 21-б.).

Ғылыми әдебиеттерде орал-алтай және үнді-еуропалық тілдер арасында ежелгі туыстық байланыстар туралы мәлімдемелер бар. Сонымен қатар, кейбір ғалымдар тек оралдық және үнді-еуропалық тілдердің арасындағы туыстық байланысты мойындайды (Collinder, 1934; 1946; 1954; Anderson, 1879; Ramstedt, 1933; 1935), басқалары, алайда, алтай тілдерінің үнді-еуропалық тілдермен туыстық байланыстары туралы күмәнмен жазады (Felden, 1919, 1920; Jensen, 1935; Sinor, 1952). Ақырында, оралдық тілдердің түркі тілдерімен туысқандығын көрсететін орал-түркі теориясы да бар (Nemeth, 1928).

Ю.Немет өзінің соңғы еңбектерінің бірінде орал және түркі тілдері арасындағы бірқатар лексикалық сәйкестіктерді келтіре отырып, бұл мәселеге өз көзқарасын былайша тұжырымдаған: «Бізде орал-түркі тілдік қатынасына қатысты айқын дәлелдер бар. Мұнда шешуші (дауысты дыбыстар мен жалпы синтаксистік элементтердің үндестігін қоспағанда) жоғарыдағы лексикалық сәйкестіктер болып табылады. Орал-түркі тілдерінің моңғол-тунгус тілдерімен байланысы туралы мәселе бұлай емес. Бұл жерде қазіргі кезде негізгі дәлел – түпнұсқа сөздіктегі сәйкестік жоқ. Менің ойымша, бұл тілдердің қарым-қатынасы өте ықтимал, бірақ айқын емес. Түпнұсқа лексикалық сәйкестіктерді табудың мүмкін болмау себебі, әзірге мүлде беймәлім болған тарихқа дейінгі процестердің салдарынан моңғол және әсіресе маньчжур тілдері хронологиялық және географиялық тұрғыдан басқа тілдерден оқшауланып қалуында болса керек» (Немет, 1963).

Кейбір зерттеушілер тунгус-маньчжур тілдерін фин-угор және самойед тілдерімен тығыз байланыстырады, маньчжур тілін соңғы жапон тілі арасындағы дәнекер ретінде қарастырады. Бұл ұстанымды жақтаушы неміс шығыстанушысы Г.Винклер орал-алтай қауымын екі тең емес топқа бөлді: 1) түркі-моңғол 2) фин-угор-самойед-тунгус-маньчжур-жапон (Winkler, 1924) бірақ бұл көзқарасты ешкім қолдамады.

Осылайша, XX ғасырдың ортасына қарай алтай (рес. орал-алтай) лингвистикалық қауымдастығының шекарасы шын мәнінде солтүстік-батыста Скандинавиядан оңтүстік-шығыста Жапон аралдарына дейін және оңтүстік-батыста Кіші Азиядан солтүстік-шығыста Чукотка түбегіне қарай жылжыды. Алайда, алтай тіл әлемінің шекарасын кеңейтуге ұмтылу әрқашан таза ғылыми уәждер мен пайымдауларға негізделмегенін айта кеткен жөн.

Протоалтай тілдік қауымдастығы мен оның сыртқы әлеммен байланысына қатысты зерттеулерде, бәлкім, ежелгі қытай тілінің алтай тіл әлеміне, негізінен, түркілерге әсерін анықтауда (шамасы, біршама

кеш) ғана елеулі прогреске қол жеткізілді. Осы деректерге байланысты алтай ата қонысының шығыс (орталық азиялық) локализация теориясы тұжырымдалған (Schmidt, 1928; Ramstedt, 1935).

Екінші жағынан, өткен ғасырдың басында-ақ венгр ғалымы Б.Мункачи протоалтай тілінің Таяу Шығыс аймақтарымен байланыстарына назар аударды (Munkacsı, 1904); Жеке алтай тілдеріне өте шалғай дәуірлерде еніп кеткен бұл аймақтардағы көне лексикалық сөздер Х. Шёлда (Skold, 1926), К.Г. Менгеса (Menges, 1953) және т.б.еңбектерінде қарастырылады.

Орал-алтай теориясының дамуының алғашқы кезеңдерінде орал және алтай тілдерінің генетикалық байланыстары мәселелерімен айналысқан ғалымдардың көпшілігі бұл тілдердің қарым-қатынасын әрбір жеке топ ішінде ғана емес, сонымен қатар урал (фин-угор, самойед) және алтай (түркі, моңғол) және тунгус-маньчжур тілдерінің де туыстық қатынасын табанды жақтаушылар болды. Алайда, кейінірек репрезентативті эмпирикалық материалдың жинақталуына және салыстырмалы тарихи зерттеу әдістемесінің жетілдірілуіне байланысты мамандардың пікірлері көбірек алшақтады. Қазіргі уақытта тілдердің туысқандығы тек орал қауымында ғана дәлелденген.

Тіл мамандары бұрынғы талдау әдістерінен бірден бас тартып, алтайтануның дамуының осы кезеңінде зерттелетін тілдер шеңберін ақылға қонымды мөлшерге дейін тарылта алмады. Сондықтан бұл кезеңдегі алтайшылардың еңбектерінде фин-угор және басқа да көптеген шетелдік жүйелік тілдерге қатысты ауытқулар жиі кездеседі.

Өртүрлі отбасылардың тілдерін салыстырмалы-тарихи зерттеудің дамуы әрқашан туыстас тілдердің шеңберін кеңейтуге, олардың алыс өткен генетикалық байланысын дәлелдеу үшін тілдердің бір тұқымдастығынан екіншісіне байланыстырушы жіптерді созуға ұмтылумен бірге жүреді. (толығырақ қараңыз (Хелимский, 1984, 31-48-б.).

Бұл, ең алдымен, XIX ғасырда тіл ғалымдарының тарихи даму барысында тілдің кейбір диалектілерінің дербес туыстас тілдерге айналуындағы дивергенция (дифференциация) процесіне ерекше көңіл бөлуімен түсіндіріледі. Осының негізінде Ф.Бопп, Р.Руск және т.б. дивергенция процесінде туындаған туыстас тілдердің тарихын ретроспективті зерттеудің арнайы лингвистикалық әдісін дамытып, кейіннен лингвист ғалымдардың тұтас ұрпақтарына жетілдіре алды. Салыстырмалы-тарихи деп аталатын бұл әдісті орал-алтай тілдерін зерттеушілер де қолға алған.

Қорытынды мен тұжырымдар. Сонымен бірге, XIX ғасырдағы тіл мамандары, атап айтқанда А.Шлейхер, Г.Паулю, Г.Фон дер Габеленц және т.б. тілдердің тарихи дамуында дивергенциямен қатар қарама-қарсы конвергенция немесе тілдердің араласу процесі де әрекет етеді, бірақ оны зерттеудің нақты әдістері болмағандықтан, олар бұл процеске аз әсер етті. Бірақ қандай себеп болса да, лингвистикадағы XIX ғасырдағы тарихшылық толық емес, біржақты болғанын мойындауымыз керек: тек туыстас тілдердің дамуы ортақ дереккөздің алшақтығымен байланысты екені ескерілді және конвергентті даму зерттеушілердің көзқарасынан тыс қалды.

Дәстүрлі бағыттағы алтайшылардың тосқауылдарының бірі – туысқан деп есептелетін тілдердің шеңберін кеңейтуге ұмтылу, дегенмен логика, ең болмағанда, зерттеушілер кейбір екі тілдік топтың қарым-қатынасын айталық, түркі мен моңғол немесе моңғол және тунгус-манчжур нақтылаумен шектелуі керек деп болжайды. Алайда, XIX ғасырдағы алтайшылар сол кезде іс жүзінде мүмкін болмаған тапсырманы - барлық алтай (рес. орал-алтай және одан да кең) тілдердің байланысын, қазіргі алтайтану ғылымында бұл үшін қажетті әлдеқайда толық деректік және деректік база бар болса да, қазіргі уақытта да біржақты шешу қиын міндетін алды.

Орал-алтай немесе алтай тілдерінің постуляциялық байланысын растау үшін бұрын қолданылып, қазір қолданылып жүрген нақты тілдік белгілерге келсек, бұл жағынан мамандар арасында бірлік жоқ екенін айта кеткен жөн. Алайда олардың көпшілігі мыналарды орал-алтай тілдерінің біріктіруші белгілері деп санайды.

Фонетика саласында: 1) дауысты дыбыс үндестігі, немесе дауыс үндестігі; 2) дауыссыз дыбыстарды ассимиляциялаудың жалпы заңдылықтары; 3) сөз түбіріндегі дауыссыз дыбыстардың тұрақтылығы; 4) сөздің басында бір дауыссыз дыбыстың болуы немесе сөздің басында (сонымен қатар көбінесе соңында) дауыссыз дыбыстардың сабақтастығын алып тастау; 5) сараланған лексикалық мағынасы бар сингармониялық параллелизмдердің болуы; 6) анықтамадағы сөз тіркестеріндегі негізгі екпін.

Морфология саласында: 1) сөзжасам мен флексиядағы аффикстердің агглютинациясының басым артықшылығы; 2) көсемшенің орнына септік жалғауларының болуы; 3) баптардың болмауы; 4) грамматикалық жақ категориясының болмауы; 5) тиесілілік санатының болуы; 6) салыстырмалы дәрежені қалыптастырудағы бастапқы жағдайы бар конструкциялар; 7)

құрылысты басқа тілдердегі "бар болу" етістігімен алмастыратын септік жалғауы; 8) септік жалғауы; 9) есімдерге бір қосымшалардың жекеше және көпше жалғауы; 10) етістік формаларын жасауға арналған аффикстердің көптігі; 11) сұрақтың агглютинативті бөлігінің болуы; 12) жекеше түрде көптік тұлғаның идеясын беру; 13) тұлғалы есімдіктердің демонстративті сөздермен генетикалық байланысы; 14) анықталмаған, немесе негізгі регистрдің атқаратын қызметтерінің әртүрлілігі.

Синтаксис саласында: 1) синтагманың анықтауыш және толықтауыш мүшелерінің анықталып, толықтауыштарының алдындағы орны; 2) анықталатын санмен санның сәйкес келмеуі; 3) сұраулы бөлшектермен сұраулы конструкцияларды тіркеу; 4) бағыныңқы сөйлемдерді масдар, септік және етістікті сөз тіркестерімен ауыстыру; 5) нысанды септік жалғауы бойынша логикалық таңдау; 6) заттық мағыналы зат есімдерді морфологиялық безендірусіз анықтама ретінде қолдану; 7) анықтама қызметін атқаратын сан есімдер мен сын есімдердің өзгермейтіндігі.

Алайда, орал-алтай тілдерінің көпшілігіне тән осы және басқа да белгілердің барлығы фин-угор, самоед, түркі, моңғол, тунгус-манчжур және басқа да тілдердің типологиялық ұқсастығын ғана көрсететінін атап өткен жөн (Баскаков, 1981: 30-31) және олардың болжалды генетикалық байланысын дәлелдеу үшін анық жеткіліксіз және маңызды емес.

Орал-алтай гипотезасының кейбір жақтаушылары, мысалы, Ю.Немет (Nemeth, 1973), Б. Коллиндер (Collinder, 1947; 1948), М. Рясанен (Rasanen, 1965; 1968) және басқалары орал және алтай тілдерінен 300-ге жуық жалпы лексикалық салыстыруларды келтіреді, бірақ жақынырақ танысқанда олар кездейсоқ сәйкестіктер немесе, ең жақсысы, ежелгі сөздер болып шығады. Осылайша орал-алтайтану бірте-бірте дербес екі пәнге – оралтану және алтайтануға ыдырайды.

Әдебиеттер

Abel-Remusat. (1820) *Recherches sur les langues tartares, ou Memoires sur differents point de la grammaire et de la litterature des Mandchous, des Mongols, des Ouigoures et des Tibetains.* – Paris: - Т. 1.

Азербайбаев Э.Г. (1982) *Вопросы японско-тюркских языковых связей (сравнительное фонетико-лексическое исследование с использованием электронной вычислительной машины и приложением данных монгольских, тунгусо-маньчжурских и корейского языков)* / Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - М., -25 е.

- Баскаков Н.А. (1981) *Алтайская семья языков и ее изучение*. - М.: Наука, 135 с.
- Benzing J. (1953) Remarques sur les langues tOUNGouses et leurs relations avec les autres langues dites "altaïques" // *Ural-Altäische Jahrbücher*. - Wiesbaden, - Vol. XXV. - N 1-2. - pp. 109-118.
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. (1984) *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*. - Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та, - Ч. 1-Й. - XCVI+ 1328 с.
- Clauson G. (1960) *Turk, Mongol, Tungus//Asia Major. New Series*. - London, - Vol.VIII. - № 5.105-123.
- Doerfer, G. (1981). Temel sözcükler ve altay dilleri sorunu. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 28-29 (1980-1981) , 1-16
- Dilâçar A. (1964) *Türk Diline Genel Bir Bakış*. – Ankara. 264 s.
- Дельбрюк Б. (1904) *Введение в изучение языка*. - СПб.
- Duntezil G. (1954) Remarques sur les six premiers noms de nombres du turc // *Studia Linguistica*. -Vol. VIII. -№ 1. 1-15.
- Иллич-Свитыч В.М. (2003) *Опыт сравнения ностратических языков: (Семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский): Введение. Сравнительный словарь*. -М.
- Castren M.A. (1857) *Ethnologische Vorlesungen tiber die altaischen Volker nebst samojedischen Marchen und tatarischen Heldensagen // Nordische Reise und Forschungen*. - SPb., - Bd. IV.
- Насилов Д.М. (1978) Взгляды акад. Ф.И. Видемана и проф. М.П. Веске на урало-алтайскую проблему // *Финно-угорские народы и Восток. Ученые записки Тартуского университета*. - Тарту, - Вып. 455.
- Насилов Д.М. (1978) Об алтайской общности: (К истории проблемы) // *Тюркологический сборник: 1974*. - М. С. 90-108.
- Насилов Д.М. (1977) Из истории алтаистики // *Советская тюркология*. - Баку, -№ 3. С. 77-93.
- Насилов (1981) Алтаистика XIX в. // *Тюркологический сборник - 1977*. - М. С. 150-155.
- Немет Ю. (1963) Специальные проблемы тюркского языкознания в Венгрии // *Вопросы языкознания*. - М. № 6.
- Poppe N. (1955) *Introduction to Mongolian comparative studies*. – Helsinki. 300 p.
- Поливанов Е.Д. (1924) К вопросу об общетурецкой долготе гласных // *Бюллетень 1-го Средне-Азиатского гос. ун-та*. – Ташкент. № 6.

- Ramstedt G. J. (1924) Die Verneinung in den altaischen Sprachen. Eine semasiologische Studie // *Memoires de la Societe Finno-Ougrienne*. - Helsingfors, -Bd. 52. S. 196-215.
- Ramstedt G. J. (1935) Über den Ursprung der türkischen Sprache // *Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften*. – Helsinki. S. 86-92.
- Ramstedt G. J. (1939) A Korean Grammar // *Memoires de la Societe Finno-Ougrienne*. - Helsinki, - Vol. 82. - IV +200 S. См. Рамстедт, 1951 (пер. на рус. яз.)
- Ramstedt G. J. (1952) Классификация тюркских языков в связи с исторической периодизацией их развития и формирования // *Труды Института языкознания АН СССР*. М. -Т. 1. С. 7-57.
- Старостин С.А. (1991) *Алтайская проблема и происхождение японского языка*. - М. Наука. 298 с.
- Starostin S., Dybo A., Mudrak O. (2003) *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. - Leiden; Boston: Brill, - Vol. 1. 858 p. (A - K); Vol. 2. 859-1556. (L - Z); Vol. 3.1557-2096. (Indices)
- Сыромятников Н.А. (1971) *Методика сравнительно-исторического изучения общих морфем в алтайских языках* // Проблема общности алтайских языков.-Д. С.51-64.
- Sinor D. (1963) *Introduction a l'etude de l'Eurasie Centrale*. - Wiesbaden,
- Томсен В. (1938) *История языковедения до конца XIX века*. - М.
- Ferrario B. (1935) *Delia possibili parentela fra le lingue "altaiche" et alcune Americane*. // *Atti: del XIX Congresso Internazionale degli Orientalisti*. – Roma. 210-223.
- Хелимский Е.А. (1984) *Проблема границ ностратической макросемьи языков* // Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. - М., -Ч. 5. С. 38-41.
- Hommel Fr. (1926) *Ethnologie und Geographie des alten Orients*. - Munchen.
- Щербак А.М. (1959) *Огуз-наме. Мухаббат-наме: Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности*. - М.
- Schmidt P. (1928) Etymologische Beiträge // *Journal de la Societe Finno- Ougrienne*. - Helsinki- Bd. XLII. - Hf. 3.
- Schott W. (1836) *Versuch über die Tatarischen Sprachen*. – Berlin.
- Schott W. (1847) *Über des Altai'sche oder Finnisch-Tatarische Sprachengeschlecht* // *Abhandlungen der Königl. Preussischen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse*. – Berlin. S. 281-427.
- Schott W. (1849) *Über das Altaische oder Finnisch-Tatarische Sprachengeschlecht*

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ОРАЛ-АЛТАЙ ЖӘНЕ АЛТАЙ ГИПОТЕЗАЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ

// Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse. – Berlin.

Schott W. (1851) *Über mongolische und indisch-europäische Sprachwurzeln* // Monatsbericht des Preussischen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse. – Berlin. S. 99-208.

Witsen N. (1692) *Noord and Oost Tartarye...* - Amsterdam,; Изд. 2-е. - 1705; Изд. 3-е- 1785.

Winkler H. (1924) *Die altaische Sprachen.* - Berlin.

Wicander S. *Maya and Altaic. Is the Maya group of la language related to Altaic family? I* // Ethnos. - 1967. - Vol. 32. 141-148; II // Ethnos. - Stockholm, 1970. - Vol. 35. 80-88; III // *Orientalico Suencana.* - Stockholm, 1970-1971. - Vol. 19-20.186-204.

References

Abel-Remusat. (1820) *Recherches sur les langues tartares, ou Memoires sur differents point de la grammaire et de la litterature des Mandchous, des Mongols, des Ouigoures et des Tibetains.* – Paris: - T. 1.

Azerbayev E.G. (1982) *Voprosy yaponsko-tyurkskikh yazykovykh svyazey* (sravnitel'noye fonetiko-leksicheskoye issledovaniye s ispol'zovaniyem elektronnoy vychislitel'noy mashiny i prilozheniyem dannyykh mongol'skikh, tunguso-man'chzhurskikh i koreyskogo yazykov). Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. - M., -25 ye. (in Russian)

Baskakov N.A. (1981) *Altai family of languages and its study.* - M.: Nauka, 135 s.

Benzing J. (1953) *Remarques sur les langues toungouses et leurs relations avec les autres langues dites "altaïques"* // *Ural-Altäische Jahrbücher.* - Wiesbaden, - Vol. XXV. - N 1-2. - pp. 109-118.

Gamkrelidze T.V., Ivanov Vyach. Vs. (1984) *Indoyevropeyskiy yazyk i indoyevropeysky: Rekonstruktsiya i istoriko-tipologicheskii analiz prayazyka i protokul'tury.* - Tbilisi: Izd-vo Tbilisskogo un-ta, - CH. 1-Y. - XCVI+ 1328 s.

Clauson G. (1960) *Turk, Mongol, Tungus//Asia Major.* New Series. - London, - Vol.VIII. - № 5.105-123.

Doerfer, G. (1981). *Temel sözcükler ve altay dilleri sorunu. Türk Dili Araştırmaları Yılığ* - *Belleten*, 28-29 (1980-1981) , 1-16

Dilâçar A. (1964) *Türk Diline Genel Bir Bakış.* – Ankara. 264 s.

Del'bryuk B. (1904) *Vvedeniye v izucheniye yazyka.* - SPb.

Duntezil G. (1954) *Remarques sur les six premiers noms de nombres du turc* // *Studia Linguistica.* -Vol. VIII. -№ 1. 1-15.

- Illich-Svitych V.M. (2003) *Opyt sravneniya nostraticheskikh yazykov: (Semitokhamitskiy, kartvel'skiy, indoyevropeyskiy, ural'skiy, dravidiyskiy, altayskiy): Vvedeniye. Sravnitel'nyy slovar'. -M.*
- Castren M.A. (1857) *Ethnologische Vorlesungen tiber die altaischen Volker nebst samojedischen Marchen und tatarischen Heldensagen // Nordische Reise und Forschungen. - SPb., - Bd. IV.*
- Nasilov D.M. (1974) *Ob altayskoy obshchnosti: (K istorii problemy) // Tyurkologicheskiy sbornik: 1974. - M. S. 90-108.*
- Nasilov D.M. (1978) *Vzglyady akad. F.I. Videmana i prof. M.P. Veske na uralo-altayskuyu problemu // Finno-ugorskiye narody i Vostok. Uchenyye zapiski Tartuskogo universiteta. - Tartu, – Vyp. 455.*
- Nasilov D.M. (1977) *Iz istorii altaistiki // Sov. tyurkologiya. - Baku, -№ 3. S. 77-93.*
- Nasilov (1981) *Altaistika XIX v. // Tyurkologicheskiy sbornik - 1977. - M. S. 150-155.*
- Nemet YU. (1963) *Spetsial'nyye problemy tyurkskogo yazykoznaniya v Vengrii [Special problems of Turkic linguistics in Hungary]// Voprosy yazykoznaniya. - M. № 6.*
- Poppe N. (1955) *Introduction to Mongolian comparative studies. – Helsinki. 300 p.*
- Polivanov Ye.D. (1924) *K voprosu ob obshchetyuretskoy dolgote glasnykh // Byulleten' 1 -go Sredne-Aziatskogo gos. un-ta. – Tashkent. № 6.*
- Ramstedt G. J. (1924) *Die Verneinung in den altaischen Sprachen. Eine semasiologische Studie // Memoires de la Societe Finno-Ougrienne. - Helsingfors, -Bd. 52. S. 196-215.*
- Ramstedt G. J. (1935) *Über den Ursprung der turkischen Sprache // Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften. – Helsinki. S. 86-92.*
- Ramstedt G. J. (1939) *A Korean Grammar // Memoires de la Societe Finno-Ougrienne. - Helsinki, - Vol. 82. - IV +200 S. См. Рамстедт, 1951 (пер. на рус. яз.)*
- Ramstedt G. J. (1952) *Классификация тюркских языков в связи с исторической периодизацией их развития и формирования // Труды Института языкознания АН СССР. М. -Т. 1. С. 7-57.*
- Starostin S.A. (1991) *Altayskaya problema i proiskhozhdeniye yaponskogo yazyka. [The Altai problem and the origin of the Japanese language]. - M. Nauka. 298 s.*
- Starostin S., Dybo A., Mudrak O. (2003) *Etymological Dictionary of the Altaic Languages. - Leiden; Boston: Brill, - Vol. 1. 858 p. (A - K); Vol. 2. 859-1556. (L - Z); Vol. 3.1557-2096. (Indices)*

- Syromyatnikov N.A. (1971) *Metodika sravnitel'no-istoricheskogo izucheniya obshchikh morfem v altayskikh yazykakh* // Problema obshchnosti altayskikh yazykov. -D. S.51-64.
- Sinor D. (1963) *Introduction a l'etude de l'Eurasie Centrale*. - Wiesbaden,
- Tomsen V. (1938) *Istoriya yazykovedeniya do kontsa XIX veka*. - M.
- Ferrario B. (1935) *Delia possibili parentela fra le lingue "altaiche" et alcune Americane*. // Atti: del XIX Congresso Internazionale degli Orientalisti. – Roma. 210-223.
- Khelimskiy E.A. (1984) *Problema granits nostraticheskoy makrosem'i yazykov* // Lingvisticheskaya rekonstruktsiya i drevneyshaya istoriya Vostoka. - M., -CH. 5. S. 38-41.
- Hommel Fr. (1926) *Ethnologie und Geographie des alten Orients*. - Munchen.
- Shcherbak A.M. (1959) *Oguz-name. Mukhabbat-name: Pamyatniki drevneyugurskoy i starouzbekskoy pis'mennosti*. - M.
- Schmidt P. (1928) Etymologische Beiträge // *Journal de la Societe Finno- Ougrienne*. - Helsinki- Bd. XLII. - Hf. 3.
- Schott W. (1836) *Versuch uber die Tatarischen Sprachen*. – Berlin.
- Schott W. (1847) *Uber des Altaische oder Finnisch-Tatarische Sprachengeschlecht* // Abhandlungen der Konigl. Preussischen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse. – Berlin. S. 281-427.
- Schott W. (1849) *Uber das Altaische oder Finnisch-Tatarische Sprachengeschlecht* // Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse. – Berlin.
- Schott W. (1851) *Uber mongolische und indisch-europaische Sprachwurzeln* // Monatsbericht des Preussischen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse. – Berlin. S. 99-208.
- Witsen N. (1692) *Noord and Oost Tartarye...* - Amsterdam,; Изд. 2-е. - 1705; Изд. 3-е- 1785.
- Winkler H. (1924) *Die altaische Sprachen*. - Berlin.
- Wicander S. *Maya and Altaic. Is the Maya group of la language related to Altaic family?* I // Ethnos. - 1967. - Vol. 32. 141-148; II // Ethnos. - Stockholm, 1970. - Vol. 35. 80-88; III // *Orientalico Suencana*. - Stockholm, 1970-1971. - Vol. 19-20.186-204.

Öz: Makale, Altay dillerinin karmaşık ve karmaşık ortaklığı sorunuyla ayrılmaz bir şekilde bağlantılı olan Kazakça-Moğolca ve daha genel

olarak Türk-Moğolca dil paralellikleri sorununu incelemektedir. Türkçe-Moğolca sözcük yakınlıkları Ural-Altay ve Altay teorileri doğrultusunda uzun süredir çalışıldığından, bu çalışmanın konusu Ural-Altay ve Altay hipotezlerinin oluşum ve gelişim tarihinin oldukça ayrıntılı bir şekilde incelenmesini gerektirmektedir. dilbilimde. Klasik Altay teorisi öncelikle Türk-Çuvaş-Moğol dil yakınlaşmalarına dayandığı için bu durum daha da anlamlıdır; bu sayede geleneksel Altay çalışmaları Çuvaş diline standart Türk ve Moğol dilleri arasında geçiş veya bağlantı bağı statüsü verir.

Doğası gereği genel bir bakış niteliğinde olan bu eserler, Altay araştırmalarının gelişim tarihini bir bütün olarak izlememize olanak tanıyan oldukça eksiksiz ve değerli bilgiler içermektedir. Ayrıca, her çalışmanın içeriğinin özetini sağlayan ilgili özetlerle birlikte bilimsel literatür hakkında önemli bilgiler içerirler.

Tarihsel dilbilimcilerin etnolingüogenez sorunlarını incelerken karşılaştırmalı tarihsel dilbilimin verilerine dikkat etmesi gerekir. Dil kaynaklarının kapsamlı bir karşılaştırmalı çalışmasının bilimsel temelli sonuçlara yol açtığı ancak bu temelde gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Altay çalışmaları, Türkoloji, Türk-Moğol, Ural-Altay, Tunguz-Mançu, Türk dilleri, dil ilişkileri

(ZHANSEIT TUÏMEBAYEV. DİLBİLİMDE URAL-ALTAY VE ALTAY HIPOTEZLERİNİN OLUŞUMU VE GELİŞİMİNİN TARİHİ)

Аннотация: В статье рассматривается проблема казахско-монгольских и, шире, тюркско-монгольских языковых параллелей неразрывно связана со сложной и запутанной проблемой общности алтайских языков. Поскольку тюркско-монгольские лексические схождения в течение длительного времени изучались в русле урало-алтайской и алтайской теорий, тема данной работы требует довольно подробного обзора истории становления и развития урало-алтайской и алтайской гипотез в языкознании. Это тем более актуально, что классическая алтайская теория прежде всего зиждется на тюркско-чувашско-монгольских языковых схождениях, благодаря которым традиционная алтаистика придает чувашскому языку статус переходного или связующего звена между стандартными тюркскими и монгольскими языками.

В этих обзорных по своему характеру трудах опубликованы достаточно полные и ценные сведения, позволяющие проследить историю развития алтаистики в целом. В них также содержатся важные сведения о специальной научной литературе с соответствующими аннотациями, дающими краткие сведения о содержании каждого исследования.

При изучении проблем этнолингвогенеза лингвистами-историками необходимо обращать внимание на данные сравнительно-исторического языкознания. Только на этой основе показано, что комплексное сравнительное исследование языковых источников приводит к научно-обоснованным результатам.

Ключевые слова: алтаистика, тюркология, тюркско-монгольский, урало-алтайской, тунгусо-маньчжурский, тюркские языки, языковые контакты

(Жансейіт ТҮЙМЕБАЕВ. ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ УРАЛО-АЛТАЙСКОЙ И АЛТАЙСКОЙ ГИПОТЕЗ В ЯЗЫКОЗНАНИИ)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Жансейіт ТҮЙМЕБАЕВ (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.
